

ESKİ YAKINDOĞU’DA RİTÜEL ŞİDDET, KURBAN BUNALIMI VE TOPLUMSAL DÜZENİN KONSOLİDASYONU: İNSAN KURBANİ VE TOPLUMSAL ETKİLERİ

Sevgi DÖNMEZ*

Özet

Seçkinler sınıfının oluşmaya başladığı, toplumsal eşitsizliğinin arttığı dönemlerde, Eski Yakındoğu’da, insan kurbanıyla ilgili çok önemli buluntular açığa çıkarılmıştır. Sosyal ve ekonomik dinamiklerin değişmeye başladığı bu tür toplumlarda, toplumsal eşitsizliğin yarattığı gerilim ve şiddetin önüne geçebilmek için paradoksal olarak hem eşitsizliği besleyen hem de çatışma ve anlaşmazlığı görünür olmaktan çıkaran ritüel davranışlar artmaya başlamıştır. Kendi simgesel kimliğinin sınırlarının dışında kalanı kötü, kirli ve varlığına tehdit olarak gören bu topluluklar için ritüel şiddetin besleneceği kaynaklar, düşük statüdeki bireyler, yeni doğanlar ve esirler üzerinden karşılanmaktaydı. Eski Yakındoğu’da yaşamın, ölümün ve yer altı dünyasının algılanış biçimi modern toplumlardaki seküler dünya görüşü ve kavramlarıyla açıklanamaz. Arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen bulgular dışında Sumerce yazılı belgelerde ve çeşitli mühürler üzerinde insan kurbanına dair önemli bilgiler elde edilmiştir. Sumerce yazılı belgelerde çok sık olmamakla birlikte iki yerde insan kurbanına dair bilgiler öne çıkmaktadır. İkonografik buluntular üzerinde ise insan kurbanı genelde bir tanrısal şiddetle ilintili görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İnsan Kurbanı, Ritüel Şiddet, Eski Yakındoğu, Elit Mezarları, Kurban Bunalımı

* Dr. Öğr. Üyesi, İnönü Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü

Ritual Violence, Sacrificial Crisis and Consolidation of the Social Order in the Ancient Near East: Human Sacrifice and Its Social Effects

Abstract

In periods, during which elite class began to arise, social inequality increased, in ancient Near East, quite significant findings about human sacrifice has been uncovered. In such societies, where social and economic dynamics began to change, to be able to prevent the tension created by social inequality and the violence, ritual behaviors that paradoxically both fed inequality and made conflict and disagreement invisible began to increase. For these societies seeing the rest as out of bounds of their own symbolic identity as bad, filthy and a threat to their existence, the sources, on which ritual violence was fed, were met through individuals in low status, new born and slaves. Perception manner of life, death and underworld in ancient Near East cannot be explained with secular world view and its concepts in modern societies. Except from findings obtained as a result of archeological excavations, in documents written in Sumerian language and on various seals, important information has been attained related to human sacrifice. Although not frequently, in the documents written in Sumerian information about human sacrifice has come to the forefront in two points. On iconographic findings human sacrifice has in general been seen as connected to divine violence.

Key Words: Human Sacrifice, Ritual Violence, Ancient Near East, Elite Tombs, Sacrificial Crisis

Giriş

İnsan kurbanı, tarih boyunca birçok toplumun hafızasında yer edinmiş olmasının yanı sıra özellikle Eski Yakındoğu'daki dinlerin büyük çoğunluğunun pratiğinde merkezi bir konumda yer almıştır. İnsan kurbanı, içerdığı gerilim ve şiddet nedeniyle yarattığı toplumsal devinim, değişim ve değer üretme açısından oldukça önemlidir. Bu nedenle kurban ve özellikle insan kurbanı, işlevi, doğası, onun, toplumsal kimliğin belirlenmesindeki gücü nedeniyle dinler tarihi, antropoloji, sosyoloji, arkeoloji, sanat tarihi ve tarih gibi pek çok disiplinin üzerine yoğunlaştığı bir konu olmuştur.

Kurbanın kaynağı ve işlevi ile ilgili genel kanı, kurbanın hediye, saygı, feragat, birlik, ölen ataların yüceltilmesi, büyü ve kutsal ile arabuluculuk olarak algılanmasıdır. Girard (2003), kurban pratiğini, topluluk içinde kontrol edilemez şiddet ve öldürmeye karşılık, şiddetin ikame yoluyla ritüelleştirilip kontrol edilmesi olarak açıklamıştır. Kurban teorileri ile ilgili en büyük eksikliklerden birisi de onun amacı, doğası ve işlevinin

neredeyse tüm zamanlarda ve toplumlarda benzer olduğuna yöneliktir. Bu nedenle de çalışmalara konu olan örnekler kurban teorilerinin içeriğini belirlemiştir.

İnsanlık tarihinde şiddetin kökeni ile ilgili bulgular Orta Paleolitik Dönem'e kadar gitmektedir (Estabrook ve Frayer 2014). Yakındoğu'da Erken ve Geç Neolitik süreçte birçok yerleşimde ele geçen kemik kalıntıları üzerinde kesme, yakma, kemiğe gömülü taşlar ile künt cisim travması izleri tespit edilmiştir (Erdal ve Erdal 2012: 79-80; Glencross ve Boz 2014). Çatalhöyük'te ele geçen yeni doğan gömülerindeki şiddet izleri (Moses 2008), Çayönü'nde bulunan kesici aletler üzerindeki insan ve hayvan kanı kalıntıları, "Kafataslı Bina"da bulunan altar üzerindeki insan ve hayvan kanı kalıntısı, insan ve hayvanlara ait kemik kalıntılarının beraber gömülmesi (Loy ve Wood 1989; Verhoeven 2002: 252) ritüel şiddet ya da insanı kurbanına işaret etmektedir. Geç Neolitik Dönem'de Kahramanmaraş Domuztepe'de Geç Halaf Dönemi'ne tarihlendirilen (M.Ö. 5570) ve "*Ölüm Çukuru*" olarak adlandırılan alanda, çeşitli ritüellerin tasvir edildiği kap parçaları ve hayvan kemikleriyle birlikte yaklaşık 35 bireye ait insan kemikleri ve kafatasları açığa çıkarılmıştır (Carter 2012; Erdal ve Erdal 2012: 79). Domuztepe'de "*Ölüm Çukuru*"unda ele geçen her iki cinsiyet ve yaş grubuna ait insan kemiği kalıntılarındaki kesme, kavurma, çömlük cilası izleri, muhtemel bir kanibalizme işaret etmektedir (Carter 2012: 99-102). Neolitik toplumlarda ritüel, topluluk için yaratıcı, canlandırıcı ve birleştirici bir güç olarak hayatı önem taşımaktaydı (Verhoeven 2002: 245). Ritüel davranışlar yoluyla potansiyel çatışmayı önleme ve sosyal davranışlardaki yeni değişiklikleri müzakere etme ihtiyacı çerçevesinde topluluk içi şiddet ve anlaşmazlıklar kontrol edilmekteydi (Glencross ve Boz 2014).

Yakındoğu'da Neolitik kültürlerde ritüellerle kontrol edilmeye çalışılan toplumsal şiddet, sosyo-ekonomik dinamiklerin değişmeye başladığı M.Ö. IV. binden itibaren farklı bir yön izlemeye başlamıştır. Bu çalışmada M.Ö. IV. binden itibaren, seçkinler sınıfının oluşmaya başladığı dönemden, M.Ö. II. binyılın ortalarına kadar Yakındoğu'da Suriye, Mezopotamya ve Anadolu'da, insan kurbanı ile ilişkilendirilebilecek, arkeolojik, filolojik ve ikonografik buluntular, modern dönem kurban teorileri ışığında yeniden ele alınacaktır. Malatya Arslantepe (Frangipane 2007-2008), Suriye Tell Şiuk (Shiouxk) Tahtani (Porter 2012: 200-201), Tell Umm el-Marra (Schwartz vd. 2006:634, 2012: 16-17), Aşağı Mezopotamya'da Ur (Woolley 1934) ve Filistin Eriha (Jericho) (Collon 1995: 97-98) yerleşimleri insan kurbanına dair önemli veriler sunmuştur. Toplu katliam şeklinde değerlendirilen ve bir ritüelle ilişkili olabilecek Titriş Höyük (Erdal 2012) ve Tell Mecnuna (Tell Majnuna) (McMahon, Soltysiak ve Weber 2011) gömüleri kurban seçimi ve işlevi açısından önemli buluntulardır. Tüm bu buluntular, hiyerarşik toplumlarda gücün konsolidasyonu için toplumsal çatışmanın içerdiği şiddetin nasıl ritüelize edildiği, sosyo-ekonomik dinamiklerin insan kurbanı ile ilişkisi, insan kurbanının bu anlamda etkileri ve kurbanın kimliği gibi sorular eşliğinde yeniden değerlendirilecektir.

Eski Yakındoğu’da Ritüel Şiddet, Kurban Bunalımı ve Toplumsal Düzenin
Konsolidasyonu: İnsan Kurbanı ve Toplumsal Etkileri

Kurban Kavramının Kökeni ve İşlevi Üzerine Modern Yaklaşımlar

Edwart Burnett Tylor (1871) “*Primitive Culture*” adlı eserinde kurban kavramının kökenini hediye ekonomisi ile ilişkilendirmiştir. Kendi içinde takdir, iyi niyet, barış, telafi ve teşekkür gibi birçok özelliği barındıran hediye kavramı Tylor’un kurbanın kökenine yönelik düşüncelerine de esin kaynağı olmuştur. Tylor, kurban edimini tanımlarken doğaüstü varlıkların sevgisini kazanıp, onlardan talep edilenlerin güvence altına alınıp, kötülüklerin önüne geçmek ya da en aza indirmek amacıyla sunulan özel bir hediye olarak açıklar. Spencer (1882), kurbanının kökenini, ölen kişilerin ruhlarının yüceltilmesi, anılarının korunması amacıyla mezarlıklara bırakılan mezar hediyeleri olarak belirtir.

Kurbanın işlevi ve doğasını açıklamaya çalışan Henri Hubert ve Marcel Mauss’a (1964) göre kurban törenlerinde, kurban, kutsal ile kutsal olmayan arasında bir aracı görevi görmektedir. Kurban, insan ve tanrısal âlemler arasında bir arabulucu olarak istihdam edilmesinden dolayı kutsal bir nitelik kazanır. Lévi-Strauss da kurbanı bir çeşit aracı olarak tanımlar. Lévi-Strauss’a göre, kurban, başlangıçta hiçbir benzerlik ve bağıntı olmayan iki uç (tanrı ve insan) arasında bir kaynaşma aracıdır. (Lévi-Strauss 1994: 266-267).

Kurbanın kökenine ilişkin önemli teorilerden biri de büyü teorisidir. Büyü teorisinin anahtar kavramı kurban kanıdır. Bu teoriye göre kurbanın kökeni, kandaki büyüsel gücü açığa çıkarma arzusu ile ilgilidir. Kanda büyüsel gücün yoğunlaştığına inanan topluluklar kurban kesmeye başlamıştır (Çetin 2009: 199). Büyü teorisinin önde gelen isimlerinden Gerardus van der Leeuw’e göre (1963), kurban ne karşılıklı takas ne de bir hediyedir. Leeuw, teorisini oluştururken “*güç*” kavramını merkeze koyar. Leeuw’e göre “*güç*”, yaşamda bir anlam bulmak için çabalarken, insanların verilen yaşamı kabul etmediklerinde aradıkları şeydir. Böylece din bu dürtüye dayanır ve dinler insanların gerçekte aradıkları “*güç*” ile karşılaşma biçimlerinin kültürel ve tarihsel örnekleridir. Leeuw, kurbanı büyüsel gücün akışının serbest bırakılması edimi olarak tanımlar. Kandaki büyüsel güç, kozmik düzeni sağlayan kutsalı güçlendirmektedir (Çetin 2009: 199). Kurbanı büyü ile ilişkilendiren bir diğer bilim adamı Frazer’dır (1922). Frazer’e göre dinlerden önce büyü vardı. Kurban edilen nesneler insan, hayvan veya bitki örtülü olarak tanrının tezahürüdür. Kurban zayıflamaya başlayan tanrıyı temsil etmektedir. Zayıflık gösteren kral gibi kurbanın (tanrının) öldürülmesi yoluyla gücünün halefine aktarılacağına inanılmaktadır. Daha sonradan, bu büyüdü duygu, günahın ahlaki

kavramlarıyla ikame edilmiştir. Böylece kurban, kefarete veya telafi eylemine dönüştürülmüştür.

Burkert'in (1983) kurban anlayışı, Homo Sapiens'in sosyal ihtiyaçlarının psikolojik fenomenlerle paralel olarak evrilen, bir psikolojik ve tarihsel evrim teorisidir. Zaman içinde belirli değişikliklerin gerçekleşmesi ile kurban olgusu toplum içinde yerleşmeye ve dini kurumların kurulmasına neden oldu. Burkert'e göre, öldürme suçluluğa yol açar. Bu durum kurbanın gönüllü olma yanılsaması ile birlikte öldürme ve avlanmanın ritüelleştirilmesine neden olur. Böylece şiddet, kurban pratiğinin merkezinde yerini alır (Recht 2015b: 25). C. Bell'e göre Burkert'in ritüelleştirilmiş avlanma teorisi, mit, din ve uygarlığın ortaya çıkışını açıklamaktadır (Bell 2009: 173). G. Bataille (1989), kurban edimini mitik olanın gerçek karşısındaki zaferi olarak değerlendirir. Bataille'e göre kutsalın tesisinde, başlangıçta şiddet ve korku yatmaktadır. Törenlerde veya ritüellerde kurban, şiddeti grubun içinde tutarken, bu şiddetin bir grubu diğerinden üstün saymak için dışsallaştırılması, günah keçisi bulmaya ve savaşa yol açar (Kearney 2012: 284-285). İnsanlar arasındaki şiddet, kaynakların paylaşımı, kaynaklar üzerindeki kısıtlamalar, ekonomik problemler gibi ekolojik ve sosyal problemlerin birikimine bir reaksiyon olarak doğmuştur (Erdal ve Erdal 2012: 78). Şiddetin kökenini insanın doğasında var olan psikolojik bir süreç olarak ele alan Girard'a göre kurban ediminin kökeni ve etkilerini insanlar üzerinde değerlendirmek gerekmektedir (Girard 2003: 126). Şiddeti, kültürden bağımsız "saf psikolojik" bir süreç olarak ele alan Girard, ritüel gibi kültürel aktiviteler ile şiddetin üretilip kontrol edilebileceğini savunmaktadır (Bell 2009: 174). Şiddet ancak çıkış yolları kapatılmadan, hedefinden sapıtılarak ya da önüne tatmin olacağı bir şeyler atılarak aldatılabilir. Yüzünü sürekli kurbanı dönük tutan şiddet başlangıçtaki hedefinden sapar (Girard 2003: 6-7). Kurban sunumu, aslında topluluğun çıkarı için gerçekleştirilen büyük bir aldatma sürecidir. Kurban sürecinin doğru işlemesi için kurbanın yerini aldığı varlıklardan hem tam olarak ayrı olması hem de onlara benzemesi gerekir. Bu iki koşulun gerçekleşmediği durumlarda kurban edimi işlevini yitirecektir. Bu da topluluk içindeki çatışmaların ve huzursuzluğun artmasına neden olacaktır (Girard 2003: 53 vd.). Girard'a göre çoğu toplum, dışlanan, istenmeyen, kötülen ötekinin bir törenle kurban edilmesi üzerinden yükselir. Topluluk üyelerinin bir arada var olabilmesi için gerekli mutabakat, suçun, bu bireylerin oluşturduğu "biz" dışında kalan, bir yabancıya atılmasıyla sağlanır. İnsanları birbirine düşüren saldırganlık, kabahat ve şiddet bu yabancının sırtına yüklenir. Topluluk, yabancıya ya da ötekine yönelik ortak bir şiddet etrafında birleşir (Kearney 2012: 54). Kurban bunalımının yaşandığı toplumlarda, şiddet ve kriz gerçektir. Kurban işlediği bir suçtan dolayı değil, topluluğa ait bunalımla ilgili bir nedenden dolayı kurban seçilmiştir. Böylece bunalımın sorumluluğu günah keçisi seçilen kurbanın üzerine atılır. Bunalımı bir çeşit kirlenme olarak algılayan bu toplumlar arınmak için günah keçisi seçilen kurbanı yok ederler (Girard 1986: 24). Baudrillard, kurban edimini, grubun ya da bir topluluğun,

Eski Yakınoğu'da Ritüel Şiddet, Kurban Bunalımı ve Toplumsal Düzenin Konsolidasyonu: İnsan Kurbanı ve Toplumsal Etkileri

simgesel denetimin dışına çıkma olasılığı bulunan, grup için ölümcül bir tehlike oluşturabilecek olanı yok etmek olarak açıklar (Baudrillard 2016: 245). Kurbanın enerjisi, doğal bir atık olmak yerine, onu gerçekleştiren grup tarafından emilip harcanabilmektedir (Baudrillard 2016: 296).

Girard, Bataille ve Baudrillard'ın kurban teorileri, özellikle erken devletleşme sürecinde, insan kurbanı ediminde, bize kurbanın kimliği, toplumsal statüsü ve şiddetin kaynağı konusunda yol gösterici olacaktır. Gerardus van der Leeuw ve Frazer'in, kurbanı büyüsel güç ile ilişkilendiren teorileri, elit mezarlarındaki insan kurbanını açıklama konusunda önemlidir. Yakınoğu'da seçkinler sınıfının belirginleşmeye başladığı topluluklarda insan kurbanına dair bulgular Girard, Bataille, Baudrillard, Leeuw ve Frazer'in görüşleri çerçevesinde ele alınacaktır.

Eski Yakınoğu'da İnsan Kurbanı ve Toplumsal Düzenin Konsolidasyonu

M.Ö. IV. binyılın başından itibaren Anadolu, Suriye ve Mezopotamya'da seçkinler sınıfının ortaya çıktığını ve toplulukların yaşamında derin değişiklikler yarattığını gösteren birçok yerleşim açığa çıkarılmıştır (Frangipane 2002). Teknik birikim bakımından öncüllerinden daha ileride olan topluluklar, daha karmaşık ve hiyerarşik örgütlenme biçimlerine doğru hızla ilerlemişlerdir. Artı ürünün kontrolü için geliştirilen yazı ve ölçümleme sistemlerinin yanı sıra mülki bir işaret olarak mühürleme pratiği, gücü ve yetkileri elinde bulunduran seçkinler sınıfının en önemli güç aygıtları olmuştur (Huot, Thalmann ve Valbelle 2000: 37). M.Ö. III. binin ilk yarısından itibaren yaygın şekilde devlet olarak tanımlanan siyasi oluşumlar Eski Yakınoğu'ya yayılmaya başlamıştır (Porter 2012: 191). Bu seçkinler sınıfının gücünün konsolide edilebilmesi, şüphesiz ki bir takım ideolojik güç aygıtlarının oluşumuna yol açmıştır. Bu ideolojik güç aygıtlarından en önemlisini ölü gömme ile ilgili ritüeller oluşturmaktadır. Bu ritüellerin bir parçası olarak insan kurbanı, toplumsal düzenin sağlanmasında önemli bir etkiye sahiptir. Ritüelize edilmiş kolektif şiddet aynı zamanda iktidarın onayı anlamına da gelmektedir.

İnsan kurbanında, kurban, sıklıkla köle, savaş esirleri ve yeni doğanlar gibi düşük statüde bireylerden seçilmekteydi. Daha güçlü veya rütbeli birilerinin kurban edilmesinden toplum içerisinde daha az itiraz edilecek bireylerin seçilmesi esastı (Schwartz 2012: 5). İktidarın belirginleştiği toplumlarda, politik şiddetin yönlendirdiği iki tip insan kurbanı karşımıza çıkmaktadır; birincisi belirli bir şölen eşliğinde günah keçisi ilan edilen bireylerin toplu veya bireysel kıyımları, ikincisi ise elit mezarlarında görevli kurbanı.

M.Ö. IV. bin yılda toplu insan kurbanına örnek gösterilebilecek buluntular, Kuzey Suriye'de Tell Brak'ın 450 m. kuzeyinde yer alan ve Geç Kalkolitik III boyunca (M.Ö.

3800-3600) kullanıldığı anlaşılan Tell Mecnuna'da ele geçen toplu mezarlardan gelmektedir (McMahon, Soltysiak ve Weber 2011). Tell Mecnuna'da MTW açmasında en son yaklaşık 54 bireye ait insan kemiği kalıntıları saptanmıştır ki yığmaların durumundan bu sayının birkaç yüz kişiye ulaşabileceği önerilmektedir. Kalıntılar oldukça tahrip olduğundan dolayı bu yığma mezarda elde edilen bireylerin kalıntılarını bir diğerinden ayırt etmek zordur. MTW açmasındaki insan kemiklerinin bozulmasının eşit derece olması, ölümün aynı zamanda gerçekleştiğine işaret etmektedir. MTW mezarlık alanında bulunan kadın ve erkek kemiği kalıntılarının çoğu 20-40 yaş arasında olup, çocuk (7-14) ve adolesan (15-20) sayısı azdır. Birkaç tane 6 yaşından küçük bireye ait kemikler saptanmıştır. Yeni doğan kalıntısı yoktur. Bu bireylerin çoğunda kılıç veya okucu gibi sivri bir cisme işaret eden kafatası yaralanmaları tespit edilmiştir. İnsan kalıntılarının hemen üzerinde sığır, koyun ve keçi gibi yaklaşık 375 hayvana ait kemikler düzenli bir şekilde depolanmıştır. Bu hayvan kemiklerinden gömünün bir şölen ve kutlama ile ilişkili olabileceği düşünülmüştür (McMahon, Soltysiak ve Weber 2011: 206-212). Tell Mecnuna'da MTW açmasının 10 m. kuzeydoğusunda yer alan ikinci bir yığma mezarlık alan EM açmasında saptanmıştır. MTW gömülerinden en fazla 10 yıl sonraya ait olduğu düşünülen bu açmada daha fazla insan kalıntısı saptanmıştır. Vücut kemiklerinden fibula, femur, tibia ve çok az sayıda kafatası kemiği saptanmış olup, el, ayak ve pelvis kemiklerine rastlanmamıştır (McMahon, Soltysiak ve Weber 2011: 212). Bu da kurbanların başka yerde öldürüldüğü ve daha sonra bu gömü alanına taşındığını düşündürmektedir. Geç Uruk Dönemi'ne ait bir silindir mühür baskısında, elleri arkadan bağlanmış kurbanların üzerinde yer alan Anzu kuşu tasvirlerinden esirlerin açık bir alanda tutulduğu anlaşılmaktadır (Amiet 1980: Pl. 120. No. 1603). Muhtemelen, Tell Mecnuna kurbanları da açık bir alanda öldürülüp, belli bir müddet açık alanda bekletildikten sonra toplu mezara konulmuştur. Zira MTW açmasındaki kemikler üzerindeki hasar, paralel çizi izleri, cesetlerin köpek aslan veya daha farklı yırtıcı bir hayvan saldırısına maruz kaldıklarını göstermektedir (McMahon, Soltysiak ve Weber 2011: 206). EM açmasında tespiti yapılabilen 89 bireye ait kemiklerden, yeni doğan hariç, 1-3 yaş arası çocuklar dâhil her yaş grubundan ve cinsiyetten insan temsil edilmiştir. İnsan kemiklerinden alet yapıldığına dair çeşitli kalıntılar elde edilmiş olup, hayvan kemikleri yok denecek kadar azdır (McMahon, Soltysiak ve Weber 2011: 212-214). Yapılan araştırmalar ve kazılar neticesinde elde edilen arkeolojik bulgulardan yola çıkarak bu dönemde Tell Brak'ta hızlı bir nüfus artışının olduğu saptanmıştır (McMahon, Soltysiak ve Weber 2011: 205). Bu dönemle ilgili yazılı belgeler olmadığından kurbanların toplumsal statüsü konusunda kesin bir şey söylemek zordur. Fakat merkezileşmeyle birlikte kaynakların paylaşımı ve kullanımı ile ilgili sıkıntılar, toplumsal hiyerarşinin doğuşu, topluluk içi huzursuzlukları ve anlaşmazlıkları artırmış olmalıdır. Geç Uruk Dönemi'ne ait mühür ve mühür baskıları üzerindeki esir sahneleri genelde bir tapınak ile ilişkili görülmektedir (Fig. 1-3). Uruk, Susa, Çoga Miş (Choga Mish), Tepe Gawra ve Habuba Kabira'da bulunan Geç Uruk Dönemi'ne ait mühür baskıları üzerinde, elleri arkadan bağlanmış esir sahneleri veya

Eski Yakınoğu'da Ritüel Şiddet, Kurban Bunalımı ve Toplumsal Düzenin Konsolidasyonu: İnsan Kurbanı ve Toplumsal Etkileri

savunmasız esirlerin bir rahip kralın önünde öldürölüşü tasvir edilmiştir (Frankfort 1939: Text-fig.6; Amiet 1980: Pl. 13, M; Pl.17, 281, 284; Collon 1987: Fig. 746; Boehmer 1999: Taf. 8-17, 6-19). Tell Mecnuna'daki toplu mezarlıklar, topluluğun birliğı ve iç çatışmaların önlenmesi amacıyla, bir şölen eşliğinde topluluğun önünde öldürölün esirlere ait olabileceğı gibi, bu dönemde merkezi bir yapı etrafından güçlenmeye başlayan Tell Brak'a yerleşmeye çalışanların göç hareketinin bir sonucu olabilir. Dışarıdan gelen olası göç dalgası, Tell Brak'taki topluluğun birliğı ve varlığını tehdit etmiş olmalıdır. Zira öldürölünler arasında hiçbir şekilde çatışmaya giremeyecek yaş grubundan bireylerin olması bu savı güçlendirmektedir. Öldürölün bireyler arasında, yeni doğan bebeklerin olmaması, onların toplumsal kimliklerinin oluşmaması ile açıklanabilir. Yani yeni doğanlar, Girard'ın önerdiği gibi günah keçisi seçilen “öteki”yi temsil edecek bir toplumsal kimliğe sahip değildir.

Clastres'e göre iktidarın özü ve varlığı şiddete dayanır. Bu nedenle iktidar yükleminden yani şiddetten ayrı düşünölmez (Clastres 2006: 11). Yakınoğu'daki insan kurbanı edimlerinde, kurbanın sosyal statüsü, yaşı, cinsiyeti, kurbanı dair kalıntıların bulunduğu alan, toplumsal şiddetin yönünü ve onun nasıl kontrol edildiğini belirlemesi bakımından önemlidir. Ritüeller ile kontrol edilmeye çalışılan topluluğun, varlığına ve birliğine yönelik tehdit ortadan kaldırılamadığında, şiddetin yönünü değıştirecek daha etkili mekanizmalara ihtiyaç duyulmuş olmalıdır. Girard'ın, kurban bunalımı adını verdiği teorisinde, kurban ile topluluk arasında kopukluk fazlaysa kurban artık şiddeti üzerine çekemez ya da artık iyi bir iletken olamaz. Eğer kopukluk değıl de fazla süreklilik varsa şiddet bu defa her iki yöne de büyük bir kolaylıkla geçecektir. Bu durumda kurban sunumu kutsal bir şiddet olmaktan çıkacak intikamın bulaştığı kirli bir şiddete kayacaktır. Bu bunalımın aşılması için şiddetin topluluk dışına yönlendirilmesi ya da günah keçisinin bulunması gerekmektedir (Girard 2003: 53-54). Bataille'in imparatorluk şiddetin dışarıya çevrilmesidir tezi (Kearney 2012: 54), hiyerarşinin ve sınıflaşmanın keskinleştiğı Yakınoğu toplumlarında şiddetin yönünü ve kurbanın kimliğini belirleme konusunda açıklayıcı olmaktadır.

Kuzey Suriye'de Ebla'nın Orta Bronz Çağı IA'ya tarihlendirilen (M.Ö. 2000-1900) İştär kutsal alanında, koyun, keçi, sığır ve tüm köpek kemikleriyle birlikte, bir insan kafatası taş kaplı bir çukur içinde açığa çıkarılmıştır. Bu gömü alanının hemen yanında açığa çıkarılan ithal kaplar, kurbanın kişisel eşyaları olarak yorumlanmıştır (Nigro 1998: 22-35). Bu insan kemiğı kalıntısının insan kurbanı ilgili olup olmadığına dair ne yazık ki yazılı belge bulunamamıştır. Fakat akropolün kutsal G3 alanının hemen yanında, üzerinde krali bir kutlama sahnesi ve insan kurbanına dair tasvirin yer aldığı M.Ö. 1800'e tarihlenen bazalt bir anıt (İştär Steli) bulunmuştur. İştär stelinin D4 olarak kaydedilen tasvirli alanında çıplak bir kişinin iki kişi tarafından öldürölmesi tasvir edilmiştir (Fig. 4). Kurbanın solunda yer alan kişi bir eliyle kurbanı sağ elinden yakalamış diğeri elinde ise

bir hançer tutmaktadır. Kurbanın sağındaki kişi kurbanı saçlarından yakalamış, elindeki sap delikli baltayı hava kaldırmış, ölümcül darbeyi vurmak için hazırlanmış olarak tasvir edilmiştir. Bu üç figürün üzerinde çömelmiş bir kuzu tasvir edilmiştir (Nigro 1998: 28-30, Fig. 12-13). Ebla'da İştar kutsal alanında bulunan bu gömü, muhtemelen savaş sonrasında esir alınan bir kişinin halka açık alanda kurban edilmesiyle ilgilidir. Savaşın krallarının savaşta esir aldıkları kişileri ya da esir komutanları, savaşı temsil eden kutsal (İştar) önünde öldürmesi, bu kralların gücünün topluluk önünde onanması açısından önemlidir. Tell Brak'ın Akkad Dönemi'ne ait tabakalarında insan kemikleri, hayvan kemikleri, özellikle de eşek kemikleri ile birlikte gömüldüğü tespit edilmiştir. Fakat bunun insan kurbanıyla ilgili olup olmadığı anlaşılamamıştır (Recht 2015a: 421).

Baudrillard'a göre kurban etme eylemi özünde, grubun simgesel denetiminin dışına çıkma olasılığı bulunan ve varlığı için ölümcül tehlike oluşturabilecek olanı yok etmektir (Baudrillard 2016: 245). Yakındoğu mitolojisinde, asi tanrının veya isyancının öldürülmesi, kozmik düzenin kurulması ve varlığının devam etmesi açısından hayati önemdedir. Atrahasis mitosunda, isyancı genç tanrıların öldürülmesi ve yerine insanın yaratılması (Abusch 2002: 41-42; Pongratz-Leisten 2007: 16-17), doğasından sapan şiddetin ve grup dışına çıkma eğiliminin, kontrollü bir şekilde, tanrı ve grup tarafından onaylanmış bir şiddet kullanılarak düzenin yeniden inşasını temsil etmektedir. Düzeni onaylamayan, onu bozan her şey için kullanılan şiddet, meşrulaştırıcı ve yaratıcı bir güce sahiptir.

Yakındoğu'da düzenin tesisi için bir tanrı önünde insan kurbanının tasvir edildiği birçok mühür ve mühür baskısı ele geçmiştir. Muhtemelen Atrahasis mitinde bahsi geçen isyancı genç tanrının öldürülmesi bir Akkad mühründe tasvir edilmiştir (Fig. 5). Bu mühür üzerindeki sahnede, boynuzlu başlık giymiş tanrı, önünde diz çökmüş boynuzlu başlıklı bir başka tanrıyı öldürürken tasvir edilmiştir. Bu kurban sahnesinin hemen arkasında, çalışan genç tanrılar yer almaktadır (Amiet 1980: Pl. 112, no. 1485; Wengrow 2005: 267, Fig. 22.4). Başka bir Akkad mührü üzerinde (Fig. 6) Tanrı Šamaš'ın arkasında, muhtemelen tanrı olan iki kişi, sakalından ve başından yakaladıkları başka bir tanrıyı öldürürken görülmektedir (Frankfort 1934: Pl. IIIc; Collon 1987: Fig. 853). Adalet Tanrısı Šamaš'ın betimlendiği bu mühürdeki kurban, muhtemelen bir yargılama sonucunda öldürülmektedir. Ayrıca fig. 6'da yer alan kurbanın yanındaki oğlak tasviri, öldürme sahnesinin bir ritüelle ilişkili olabileceğine işaret etmektedir. Bir tanrının huzurunda iki kişi tarafından savunmasız birinin öldürülme sahnesi Yakındoğu mühürlerinde oldukça yaygındır. Erken Hanedanlar III dönemine tarihlendirilen bir mühür baskısı üzerinde (Fig. 7), tahtında oturan tanrının önünde bir kişi ayakta durmakta ve elindeki kadehi tanrıya uzatmaktadır. Onun da arkasında ellerinde kılıç ya da hançer tutan iki kişi savunmasız bir kişiyi öldürmeye çalışırken görülmektedir (Amiet 1980: Pl. 103, No. 1364). Bu kişi Uruk Dönemi mühürlerindeki sahnelerde yer alan esirlerden farklı olarak çıplak değildir.

Eski Yakınoğu'da Ritüel Şiddet, Kurban Bunalımı ve Toplumsal Düzenin Konsolidasyonu: İnsan Kurbanı ve Toplumsal Etkileri

Kurbanın üzerindeki püsküllü etek, tanrının ve onun önünde duran tapınanın giydiği etek ile aynıdır. Bu kişi muhtemelen topluluk içinden birini temsil etmektedir.

Bir tanrı karşısında kurban edilen insan veya başka bir tanrı tasviri Akkad ve Eski Babil stilinde yapılmış birçok silindir mühür ve baskısında karşımıza çıkmaktadır (Ward 1889). Hammurabi Dönemi'nden çok az önceye tarihlendirilen bir Eski Babil mührü üzerinde kral, savaş tanrıçası İstar'ın önünde, elleri arkadan bağlanmış esirin kafasını koparıırken tasvir edilmiştir (Fig. 8). Bu sahnenin hemen üzerinde diz çökmüş bir kişi bir koçu iki eliyle yukarı kaldırmaktadır (Buchanan 1970: 58, Fig. 9). Babil Dönemi'ne ait bir başka silindir mühür baskısı üzerinde ellerinde kılıç ve mızrak tutan iki kişi yerde yatan bir kişinin üzerine doğru eğilmiş, onu öldürmeye çalışmaktadır (Buchanan 1981: no. 1196; Nigro 1998: Fig. 15). Orta Bronz Çağı'nda (M.Ö. 1700) Suriye'de Mari'de ele geçen başka bir silindir mühür baskısında (Fig. 9) muhtemelen savaş ile ilgili bir tanrı önünde yerde yatan ve kolunu yukarı kaldırarak başını korumaya çalışan bir insan ve bir oğlak kurban eden tapınan tasvir edilmiştir (Recht 2010: 177, Fig. 1). Oğlak, ördek, çömelmiş kuzu ve yerde yatan insan, bir kurban ritüeli ile ilişkili gözükmektedir. Öldürülen insanların kurban edilen hayvanlarla birlikte tasviri, bu öldürme işleminin devamında toplu yemek ritüelinin gerçekleştirileceğine işaret etmektedir.

Kayseri Kültepe'de ele geçen ve M.Ö. II. binin başlarına tarihlendirilen bir mühür baskısı üzerinde kuş, balık, koç gibi kurban edilmiş hayvanların yanı sıra kurban edilmiş iki insanın yanında ayrıca iki insan kafası yer almaktadır (Recht 2015b: Fig. 3.3). Sahnede, tahtında oturan su tanrısı Ea (Black ve Green 1992: 75) ve bir boğa üzerinde, elinde şimşek demetini tutan fırtına tanrısına (Black ve Green 1992: 110-11) sunulan bir kurban ritüeli tasvir edilmiştir. Muhtemelen bu ritüel bereketle ilgili olmalıdır. Yakınoğu'da tapınaklarda domuz, kuş, boğa, keçi, öküz, ördek, kuzu, balık sıklıkla kurban edilen hayvanlar arasında yer almaktaydı. Kurban edilecek hayvanlar belirli kriterlere göre seçilmekte ve tüketilmekteydi (Robbins 1996; Akkuş-Mutlu 2014: 13-14). Tasvirli eserlerde yer alan sahnelerde tanrıların huzurunda bu hayvanlarla birlikte insanların öldürülmesi muhtemelen bir kurban ritüeli ile ilişkili görülmektedir.

Kutsala ve yöneticiye hizmet etmek, onu güçlü kılmak için feragat etmek Eski Yakınoğu toplumlarında, ideolojik yapının şekillenmesinde önemliydi.

Ö. D. Erdal'ın olası bir katliam olarak değerlendirdiği bir toplu gömü, Şanlıurfa Titriş Höyük'te açığa çıkarılmıştır. Eski Tunç Çağı III'e tarihlendirilen (M.Ö. 2300-2200/2100), 150-200 cm çapında, özenle yapılmış, iç bükey bir platform üzerine yerleştirilen 19 bireye ait gömüden, 16'sında tespit edilen kranial travmanın iyileşmediği anlaşılmıştır. Platformun kenarlarına özenle dizilen kafatası kemikleri herhangi bir yön olmaksızın dizilmiştir. Platformun orta kısmına ise vücudun diğer kemikleri yığılmıştır. Bazı küçük kemik parçalarının olmaması, kemiklerin taşınma sürecinde kaybedilmiş

olabileceğini düşündürmektedir. Titriş Höyük'teki bu özel gömüde yer alan 19 kafatasından 16'sı yetişkin, birisi yeni doğan ve ikisi ise çocuk kafatası olarak belirlenmiştir. Her iki cinsiyette bu gömüde temsil edilmiştir (Erdal 2012). Gömülerin bir platform üzerine özenle yerleştirilmesi, bu bireylerin ritüel şiddetin bir parçası olarak öldürülmüş olabileceğini düşündürmektedir. N. Laneri, bu bireylerin gömülü olduğu platformun benzerlerinin hem aşağı hem de yukarı şehirde saptandığını ve bunların muhtemelen şarap üretimi ile ilgili olabileceğini önermektedir (Laneri 2007: 255-256). Şarap üretimi ile ilgili olabilecek bir platformun üzerinde yer alan gömüler, muhtemelen bereket ile ilişkili bir ritüelin parçası olmalıdır. Tanrıça İnanna'nın yeraltına inişini anlatan bir mitosta, İnanna, Ereškigal'ın tahtını ele geçirmeye çalışır fakat başaramaz. Yer altının yedi tanrısı Anunna, İnanna'yı yargılar ve ölüme mahkûm eder. İnanna'nın yer altına inmeden önce talimat verdiği veziri Ninşubur, Tanrı Enki'den yardım ister. İnanna, yer altından, kendi yerine birini bulup koymadıkça hiç kimsenin dönemeyeceği kuralına bağlı olarak, yanında görevli gallalar (yer altının cinleri) ile yerine ikame edilecek kurbanı bulmak için yeryüzüne çıkar (Hooke 2002: 25-28; Katz 1996: 93-95). Metnin ilerleyen bölümlerinde İnanna'nın yerine, yılın altı ayı kocası Dumuzi (tahıl/bira) diğer altı ayı ise kızkardeşi Geştinanna (üzüm/şarap) yer altında kalır. Dumuzi ve Geştinanna aslında İnanna'nın yerine kurban seçilmişlerdir. Şarapla ilgili olan Tanrıça Geştinanna, aynı zamanda mevsimsel bir döngüyü de temsil eder (Laneri 2007: 259). Kan, savaş, kötülük ve ölüm için cezbedici bir güce sahiptir. Bu güçler yerine ikame edilecek bir varlığın kanı ile doyurulabilir ya da hedefinden saptırılabilirler (McCarthy 1969: 175). Muhtemelen şarap platformundaki bu gömü, Geştinanna'nın yeryüzüne çıkması için bir kefarete olarak gerçekleştirilen insan kurbanı ile ilişkili bir ritüel temsil etmektedir. Bu nedenle Tell Mecnuna da yer alan ve muhtemelen bir tören eşliğinde gerçekleştirilen toplu insan kıyımından bu noktada ayrılmaktadır. Birisinde muhtemelen dışarıdan gelebilecek bir tehdit karşısındaki bunalım, diğerinde ise ekonomik bunalım insan kurbanında ve şiddetin yönünün saptanmasında belirleyici olmalıdır. Eski Yakındoğu toplumlarında kan, tanrı tarafından verilen hayat olarak da yorumlanmaktadır. Kan yenilenme ve arınma aracı olarak düşünülmekteydi. Akkadça "*kupurru*" kan ile arınma anlamına gelmektedir. (McCarthy 1969: 169). Kanın arınma ve yenilenme özelliği dışında onun yer altı dünyasına verilen bir kefarete ile ilişkili olabileceğini Etana mitinin anlatıldığı Akkadça metinde görmekteyiz.

"Etana her gün Şamaş'a yalvarır:

O Şamaş, koyunumun yağını sen yedin,

Yer altı kuzularımın kanını içti;

Tanrıları onurlandırıdım,

Hayaletleri (elimmu) kutsadım" (McCarthy 1969: 171-172).

Eski Yakınoğu'da Ritüel Şiddet, Kurban Bunalımı ve Toplumsal Düzenin Konsolidasyonu: İnsan Kurbanı ve Toplumsal Etkileri

Titriş Höyük'te ele geçen platform üzerindeki bu toplu gömü, Leeuw (1963) ve Frazer'in (1922) önerdiği gibi kutsalın güçlenmesi için büyü ve kefarete amaçlı kurban teorisi ile uyumlu gözükmektedir.

Yakınoğu'da görevli ya da hizmetkâr kurbanıyla ilişkilendirilebilecek birçok gömü ele geçmiştir. Türkiye'nin doğusunda Malatya Arslantepe yerleşiminde M.Ö. III. binin başına tarihlendirilen VIB tabakasında, zengin mezar eşyaları ile temsil edilen, olası bir hizmetkâr kurbanıyla ilişkilendirilebilecek elit mezarı açığa çıkarılmıştır. Tabanı geniş taş bloklarla kaplanmış bu mezarın üzeri iki büyük taş blok ile kapatılmıştır. Mezarın içinde, 30-40 yaşlarında, boynunda altın, gümüş, dağ kristali ve akikten yapılmış kolye bulunan bir erkek iskeleti açığa çıkarılmıştır. Bu kişinin yanında çok sayıda gümüş kakmalı, arsenikli bakırdan yapılmış bronz silahlar ve süs eşyaları ele geçmiştir. Mezar çukurunun içinde, taş sanduka mezarın dışını kaplayan blok taşın üzerinde etrafında üç kadın ve muhtemelen bir erkek iskeleti yer almaktadır. Bunlardan ikisinin, üzerindeki zengin takılardan yola çıkarak, üst düzeyde birileri oldukları önerilmiştir. Kadınlardan ikisinde prestij belirtecek herhangi bir takıya rastlanmamıştır (Frangipane 2007-2008: 174-184). Bu kişilerden ikisinin bedeni tam, diğer ikisinin ise belden aşağısı eksiktir. Bu dört bireyden kadınların ikisinin yaşları 12-14 ve diğerinin yaşı ise 16-17 şeklinde tespit edilmiştir. Belden aşağısı olmayan sandukayı kapatan taş bloğun üzerindeki erkeğin (?) yaşı ise 16-18 olarak tespit edilmiştir (Porter 2012: 195-196). Frangipane, bu gömülerin insan kurbanı ile ilişkili olduğunu önermektedir (2007-2008: 181).

Suriye'de Kargamış'ın güneydoğusunda, Fırat'ın doğu kıyısında Tell Şiuk Tahtani'de M.Ö. 3000'e ait mezarlık buluntuları içerisinde iki yetişkin ve bir yeni doğana ait kalıntılar ele geçmiştir. Tahtani'deki mezar eşyaları ve gömü biçiminin farklılığından dolayı bu gömünün, topluluk içinde seçkin birine ait olabileceği düşünülmüştür. Fakat bu buluntuların hizmetkâr kurbanı ile ilgili olup olmadığı tespit edilememiştir. Belki de bu mezarlıkta kurban edilen bir yeni doğandı (Porter 2012: 200-201).

Suriye'de Halep'in doğusunda Fırat'ın batı kıyısında Tell Umm el-Marra'da yerleşimin akropol kısmında, M.Ö. 2500-2200 yılları arasına tarihlendirilen, 1'den 7'ye kadar numaralandırılan mezarlık alanın, değerli mezar eşyaları ile birlikte gömülen seçkinler sınıfına ait olduğu anlaşılmıştır. Mezarlık alanda bulunan atgillerden equus cinsinden hayvanlara ait kalıntılar, gömülerin yüksek statüdeki bireylere ait olduğunu göstermektedir (Schwartz vd. 2006). M.Ö. 2300'e tarihlendirilen, üç katmana yayılmış "Mezar 1"de üç ayrı bölüm açığa çıkarılmıştır. Burada muhtemelen bir yetişkin kadına ait eksik vücut parçaları ile çeşitli kaplar ve gümüş parçalar ele geçmiştir. Bu gömüden kısa zaman sonra iki yetişkin erkek yan yana gömülmüştür. Mezarlığın girişinin hemen yanında bu erkek gömülerden biraz uzakta (tahminen 3-5 aylık) bir yeni doğan gömüsü yer almaktadır. Daha sonra aşağıdaki gömülerin üzerine, her birinin yanında 1-2 ve 1-3

aylık bebeklerle birlikte iki genç kadın gömüsü yerleştirilmiştir. Genç kadın gömülerinin üzerinde altın, gümüş ve lapis lazuliden süs eşyaları varken erkek gömüleri sadedir. Bu toplu mezarda yatanların, her hangi bir bulaşıcı hastalık nedeniyle mi ya da elit kurbanı ile mi ilişkili olduğu tam olarak saptanmamıştır. Kemikler üzerinde her hangi bir şiddet izine rastlanmamıştır (Schwartz 2012: 16-17).

Orta Tunç Çağı'nın başından itibaren Filistin direkt Mısır'ın etkisi ve kontrol sahasına girmiştir. Eriha'da bulunan ve Mezar P19 olarak numaralandırılan mezarlık alanda 3 erkek ve 3 kadına ait iskeletler açığa çıkarılmıştır. Bu bireylerin kranial travma sonucu öldüğü tespit edilmiştir. Hepsinin de kafataslarında birden çok travma izine rastlanmıştır. P19 mezarlık alanında gerçekleştirilen ilk gömü M.Ö. 2200 yılına aittir. Bu ilk gömüden yaklaşık 500 yıl sonra bu mezar yeniden açılmış ve 28 yaşlarında bir kadın gömülmüştür. Mezara, bu kadınla birlikte masa, tabure, depolama kapları, sepetler, ahşaptan yapılmış tabaklar ve kaplar mezar eşyası olarak konulmuştur. 28 yaşındaki kadının gömülmesinden çok kısa bir süre sonra 11, 15 ve 17 yaşlarında 3 kız ve 11, 24 ve 28 yaşlarında 3 erkek gömülmüştür. Erkeklerin hepsinin sağ elleri kesilmiştir. Bu mezarda Mısır'dan ithal ametistten yapılmış skarabeler ele geçmiştir (Collon 1995: 97-98).

Sembolik ya da simgesel, gerçeği ortadan kaldıran, gerçek ve düşsel arasındaki karşıtlığa son veren bir değiş tokuş eylemidir. Simgesel, zıtlıklara son verip belirli bir uzlaşma mekanizması yaratır. O nedenle simgesel dünya, ölümü yaşamın içinde, yaşamın bir parçası olarak ortaya koyar (Baudrillard 2016: 233). Eski Yakındoğu toplumlarının ölüm sonrası ile ilgili inançları hakkındaki bilgilerin çoğu yazılı belgelerden elde edilmektedir. Sümerce “*Kur*” kelimesi, ölümler dünyası ya da yer altı dünyasını tanımlamak için kullanılmaktaydı. “*Kur*” kelimesi aynı zamanda yabancı ülke ve dağ anlamında kullanılmaktadır. *Ninhursag'ın Erşemma'sı* ve *Edina-usagake* adlı metinlerde yer altı dünyası bir dağ olarak tasvir edilmiştir. Sumerce KU.ÚR.RA “*dağın eteği*”, KUR.BAD.RA “*dağın tepesi*”, GABA.KUR.RA “*dağın sınırı*” anlamında kullanılmaktaydı (Katz 2003: 103). Fakat bazı metinlerde yer altı dünyası yerin altında gizli bir yer olarak geçmektedir. “*Gilgamesh, Enkidu ve yer altı dünyası*” adlı metinde KUR.E₁₁.DÉ “*yer altına inmek*” terimi kullanılmaktadır (Gadotti 2014: 342; Katz 2003: 109). İnanna'nın yer altına inışı ile ilgili metinde yer altı dünyası, Lapis Lazuli dağı olarak adlandırılan, kilitli ve civatalı kapıları bekçiler tarafından tutulan bir yer olarak belirtilmektedir. Yeryüzünde ihtiyaç duyulan yiyecekler, içecekler, elbiseler, silahlar, kaplar, mücevherler, yer altında yaşayan tanrıların da ihtiyaç duyduğu şeylerdir. Yer altında da belirli bir hiyerarşi olup, en iyi koltuklarda ölü krallar oturmaktadır. Yer altında zaman, gece ve gündüz yeryüzünün bir yansıması ya da gölgesi şeklindedir. Yeryüzünde gündüz olduğunda, yer altında gece ya da tam tersi olmaktadır (Kramer 1960: 65). Böylece, ölümün de bir çeşit yaşam olarak tasavvur edildiğini görmekteyiz. Mezopotamya'da başlangıçta yer altı dağlarda bir yer ya da yer altında bir dağ olarak

Eski Yakındoğu’da Ritüel Şiddet, Kurban Bunalımı ve Toplumsal Düzenin Konsolidasyonu: İnsan Kurbanı ve Toplumsal Etkileri

tanımlanırken daha sonradan “*Kur*” sözcüğü yerine *KI* terimi kullanılmaya başlanmıştır. M.Ö. II. binden itibaren yer altı dünyası mitolojik bir coğrafya olarak tasvir edilmiştir (Katz 2003: 58-60). Uzak bölgelere yapılan askeri seferlerin sonucunda bilinmez yabancı ülkelerin sınırlarının keşfedilmesinin bu simgesel değişimde büyük bir rolü olmalıdır. Mezopotamya’da Uruk Dönemi’ne ait arkeolojik buluntular üzerindeki tasvirlerden ekonomik sistemin dayandığı temelleri görmek mümkündür. Uruk vazosu (Wiggerman 2011: 663-664, Fig. 31.1) ve çeşitli mühürler üzerinde (Frankfort 1939: Pl. III, IVh, V-VI) tarım, hayvancılık ve çeşitli endüstriyel faaliyetlerin tapınakların denetimini elinde tutan rahip yöneticilerin kontrolünde gerçekleştirildiği, ürünlerin bu tapınaklara aktarıldığı gözlemlenmektedir. Sümer mitlerinde ve yazılı belgelerinde, öteki dünya ya da yer altı dünyası, ekonomisi tarıma, hayvancılığa ve çeşitli endüstriyel faaliyetlere bağlı bu dünyanın bir yansıması olarak geçmektedir. Tarıma dayalı bu toplumlarda nüfus artışı önemli olmalıdır. Elit mezarlarında kadın, yeni doğan ve erkek görevli kurbanı doğurganlık ve çoğalma ritüeli ile ilişkili olabilir. Nihayetinde öldükten sonra yaşam yer altı dünyasında devam edecektir. Bu nedenle ölen seçkinlerin yer altında hükmedeceği bir topluluğun sayısının artması, onun öteki dünyadaki statüsünün önemi açısından önemlidir. Bu tür seçkin mezarlarında yeni doğan gömüleri de bu anlamda değerlendirilebilir. Ayrıca Frazer ve Leeuw’un, kurban ile ilgili önerdiği büyü teorisi burada anlam kazanmaktadır. Kan, hem ölümle hem de yaşamla olan ilişkisinden dolayı büyü bir güç olarak düşünülmektedir. İnsan kurbanı hem yeryüzündeki yaşama hem de ölümler dünyasındaki “*yaşama*” dair mesajlar içermektedir. Bu nedenle seçkin mezarlarındaki insan kurbanı, ideolojik anlamda yeryüzündeki ve yer altı dünyasındaki yaşamı düzenleyici bir role sahiptir. İkisinde de seçkinlerin ihtiyacı merkeze yerleştirilmiştir. Kurban edilen statüdeki bireylerin tek bir amacı vardır o da tanrısal olana hizmet etmek. Zira Mezopotamya mitolojisinde insanın yaratılışı ile ilgili mitlerde insan hizmet etmek için yaratılmıştır (Bottero 1992: 221-222; Hooke 2002: 36).

Ur’da Sir Leonard Woolley tarafından yürütülen 1920-1930 yılları arasındaki kazılarda “*Krali Mezarlık*” olarak adlandırılan alanda, içerisinde çok zengin mezar eşyalarının yanı sıra saray görevlisi olduğu düşünülen kişilere ait kalıntılarla birlikte yaklaşık 16 krali mezar açığa çıkarılmıştır (Woolley 1934: 37-40). Bu kişilerin evlilik ya da kan bağıyla ilişkili akrabalar olabileceği düşünülmektedir (Baadsgaard vd. 2011: 28). Krali mezar olarak adlandırılan bu mezarlar, Erken Hanedanlar IIIa (M.Ö. 2600-2500/2450) dönemine tarihlendirilmiştir. Bu mezarlar, tuğla ve taştan yapılmış yer altı bölmesi, ritüel dizini için yapılmış birkaç aşamalı bölümden oluşan kanıtlar ve zengin mezar eşyaları ile diğerlerinden ayrılmaktadır. (Pollock 2007: 213). Bu mezarlar içerisinde en dikkat çekici olanlarından PG 789’da 63 ve PG 1237’de ise 74 kişiye ait iskelet kalıntıları açığa çıkarılmıştır. Saray görevlileri, müzisyen, seyis, hizmetkâr ve asker oldukları düşünülen bu görevlilerden kadın olanlar özenle giydirilmiş mücevherler

taşımakta ve yanlarında müzik aletleri yer almaktadır. (Baadsgaard vd. 2011: 29). Woolley’e göre, bu mezarlık alanda ele geçen gömüler üzerinde gözle görülür bir mücadele izi olmamasından ve kemiklerin düzenli bir şekilde sıralanmasından dolayı, bu görevliler, yanlarında bulunan kaplardaki “ölümcül veya uyku getirici uyuşturucu”yu içerek ölüme gönüllü gitmişlerdir. Bu görevliler, uyuşturucuyu içtikten sonra yer altı dünyasında, kral ve kraliçelerine hizmet etmek için yere uzanıp ölüme hazırlanmışlardır (1934: 36). Fakat son yıllarda yapılan çalışmalar bu görüşü doğrulamamaktadır. Bu görevlilerden ikisine ait CT (Kranial Tomografi) analizlerinde, bu kişilerin künt ve keskin cisim travmalarına maruz kaldıkları anlaşılmıştır. (Baadsgaard vd. 2011: 32-38). Görevlilerden bazılarının ait kemik parçaları üzerinde ısıtma ve yanma ile ilgili izlere rastlanmıştır. Woolley, Ur’da “*Kral Mezarları*” ile çağdaş özel mezarlarda da bu yanma izlerinin olduğundan bahsetmektedir (Woolley, 1934: 142; Baadsgaard vd. 2011: 38). Ayrıca her hangi bir kemik travması izine rastlanmadan da insan kurbanının gerçekleştirilebileceğinin en gerçekçi kanıtı Mısır’dan gelmektedir. Abidos’ta Horaha’nın mezarı ve Saqqara’da Mastaba 3035’de yer alan tasvirlerde bir kişi elinde bulundurduğu sivri bir aleti, elleri arkadan bağlanmış bir kişinin boynuna saplamaktadır. Aletin saplandığı kısımda çıkan kan bir kâseye doldurulmaktadır. Kurban ölüme gönüllü gitse bile refleks olarak bu tür bir yaralanmaya karşı koyabileceğinden dolayı muhtemelen elleri arkadan bağlanmıştır (Morris 2007: 20, Fig. 2.3). Ur Kral Mezarları’nda gerçekleştirilen insan kurbanı bu açıdan yeniden değerlendirilebilir. Kurbanların kalıntıları üzerinde çatışmayla ilgili izlerin olmamasının nedeni vücuda zarar görmeden, delici sivri bir cisim aracılığıyla arterden kanın boşaltılması şeklinde olabilir.

Gilgameş’in Ölümü” ile ilgili metinde görevli kurbanına dair önemli bilgiler yer almaktadır.

*“onun sevgili eşi, sevgili oğlu,
... eşi, [onun] se[vgili] cariyesi,
onun müzisyeni, onun sevgili akrobati,
[onun] sevgili uşağı, [onun sevgili] ...,
[onun] se[vgili] saray görevlileri,
onun sevgili mülkü,
onunla bu yerde her kim uzanıyorsa
Ninsun’un oğlu Gilgameş,
Onların tartılan sunularını Ereškigal’e,
Onların tartılan hediyelerini Namtar’a,*

Eski Yakınoğu'da Ritüel Şiddet, Kurban Bunalımı ve Toplumsal Düzenin
Konsolidasyonu: İnsan Kurbanı ve Toplumsal Etkileri

Onların tartılan hediyelerini Dimpikug'a

Onların tartılan ekmeğinin sunusunu NEti'ye" (Kramer 1944: 10-11).

Metnin devamında çeşitli tanrılara sunular ve yapılan libasyonlar anlatılmaktadır. Bu metinde Gılgameş ile birlikte çeşitli saray görevlileri ve ailesinin beraber gömüldükleri anlaşılmaktadır (Recht 2010: 174). Yeni Sumer dönemine ait bir metinde, Kral Ur-Nammu'nun savaşta ve barışta kazandığı başarıların anlatıldığı bir bölümden sonra, Ur-Nammu'nun talihsiz bir olay sonucunda ölümü ve onun savaş meydanında terk edilen kırık bir kap gibi tabutun içinde uzanan bedeninin mezara konulması anlatılır. Onun ailesi ve akrabaları yas tutar. Tıpkı Gılgameş'in ölümünde olduğu gibi Ur-Nammu, yer altı dünyasının tanrılarına ve diğer varlıklarına, çeşitli silahlar, süs eşyaları, kaplar, kumaşlar, mücevherlerden oluşan sunularda bulunur. Ur-Nammu'nun ölümüyle ilgili belgede onun yakınlarıyla ve görevlileriyle birlikte gömülmediği anlaşılmaktadır. Nitekim Ur-Nammu, yer altı dünyasında, acı içinde onların özlemini çekmektedir (Kramer 1960: 60-61). Muhtemelen yöneticinin ailesi ve tüm saray çalışanları ile birlikte gömülmesi geleneği, Akkad Dönemi'nden itibaren terk edilmeye başlanmıştır. III. Ur dönemine ait Ur-Nammu'nun ölümüyle ilgili metin bunu doğrulamaktadır. Yöneticilerin aileleri ve tüm saray çalışanları ile birlikte gömülmesi bir takım sosyal ve ekonomik problemlere neden olmuş olmalıdır. Bu tür ritüellerde, şiddetin yoğunluğu ve masrafların aşırılığı, ritüelin toplum içerisinde iyileştirici ve dengeleyici rolünü olumsuz etkilemiş olmalıdır. Fakat Mezopotamya'da ölü gömme törenlerinde insan kurbanı geleneği devam etmiştir. III. Ur dönemine ait, Tello/Girsu'da ele geçen, şehrin yöneticisi Lugalanda'nın oğlu Urtarsirsira'nın karısı Ninenişe'nin cenaze töreniyle ilgili bir yazılı belgede, insan kurbanının devam ettiğini anlamaktayız. Bu yazılı belgeye göre, Ninenişe'nin mezarına konulan çok sayıda altın, gümüş ve akikten yapılmış mücevherler, altın ve gümüş kaplar, mobilyalar, binek hayvanları ve parfüm gibi mezar eşyaları arasında bir de köle kız yer almaktadır (Cohen 2005: 165-166; Recht 2010: 174-176; Stol 2016: 474-475).

Kurban ediminin gerçekleştirildiği alanlar ve insan kurbanı kalıntılarının nasıl gömüldüğüne dair bilgiler arkeolojik kazılardan elde edilmiştir. Kurbanın belirli bir onay eşliğinde öldürülmesi gerekir. Kurban ediminin gerçekleştirileceği alanın ritüel öldürme sırasında topluluğun onayını alabilecek alan olması önemlidir. Van Buren (1952), Mezopotamya'da tapındaki altarlar dışında, tapınağın yakınında bağımsız alanlarda kurban kesimi yapıldığını belirtmektedir. Genellikle açık ve dar alanlar kurban kesimi için tercih edilmekteydi. Ritüel sırasında her bir eylem titizlikle yerine getirildikten sonra kurbandan kalan atık normal gömüden farklı bir şekilde gömülmekteydi. Genelde bir tabut içerisine konulmayan kurbanlar veya parçaları, taban altına, duvara, kapı geçişine veya toplu mezarlara konulmaktaydı. Kurban edimine ait insan kemikleri bazı durumlarda hayvan kemikleriyle birlikte gömülmüştür (Whitney Green 1975: 45 vd.).

Nuzi, Tepe Gawra, Çagar Bazar (Chagar Bazar) ve Tell Brak gibi yerleşimlerde tapınak duvarlarının altlarına veya yanına gömülen yeni doğan ya da çocuk iskelet kalıntılarının insan kurbanı ile ilgili olup olmadığını saptamak oldukça güçtür (Recht 2010: 172). Bunun için gömülerin ritüellerde kullanılan adak eşyaları ve altar ile ilişkili olup olmadığının iyi saptanması gerekmektedir. Fakat gömülerin, tapınak duvarları veya duvarların yanındaki yerlere gömülmüş olması olası bir ritüel şiddet ile ilişkilendirilebilir. Kurbandan kalan atıkların, bir yapıyla bağlantılı olarak kapı geçişleri, taban altı veya duvarların içine gömülmüş olması kurban ediminin amacının saptanmasında önemlidir. Her türlü toplumsal kriz, sosyal felaket ve doğal yıkımların arkasında tanrısal bir öfke veya demonik bir saldırı arayan bu toplulukların, apotropaik (korunma) amaçlı, kilden yapılmış figürleri, yapıların belirli noktalarına gömdüklerine dair arkeolojik bulgular zaten bilinmektedir (Rendu Loisel 2011; Green 1983; Nakamura 2004). Girard'ın belirttiği gibi (2003: 5-6), şiddetin korkutucu tüm yönleri, açgözlülüğü, yıkıcılığı, uzlaşmazlığı, muhtemelen Eski Yakındoğu toplumlarının simgesel dünyasında demonik bir varlık olarak hayat bulmuştu. Şiddetin, öfkenin ve her türlü kötülüklerin kaynağını tanrısal alanda gören bu topluluklar, muhtemelen tanrısal ya da demonik şiddetin ve öfkenin yönünün saptırılması için arınma amaçlı insan kurbanından kalan parçaları ya da yeni doğanları yapıların çeşitli stratejik noktalarına gömmekteydi.

Sonuç

Bizdeki en büyük yanılgı, Eski Yakındoğu toplumlarının siyasi, sosyal, kültürel ilişkilerini ve düşünce sistemlerini anlamaya çalışırken, modern dönemin seküler kavramlarının kullanılmasıdır. Eski Yakındoğu toplumlarında ölüm, dönüştürücü, yaratıcı ve düzenleyici bir güç olarak yaşamın içinde hatta merkezinde yer almaktadır. Ölüm ve yaşam bizdeki gibi bir realite olarak değil, simgesel olarak algılanan ve biçimlenen bir olguydu. Bu nedenle yaşam kendi yansımasını yaratmaktaydı. O da yer altı dünyasıydı. Varoluş nedenini tanrısal olana ve onun temsilcilerine hizmet etmek olarak algılayan bir ideolojik yapı içerisinde, seçkin mezarlarındaki insan kurbanı, bilinçli bir feragat değil bir zorunluluğu temsil etmektedir. Topluluk içindeki sınıfsal bölünme, kaynakların paylaşımındaki dengesizlik ve her tür çatışmaya yol açacak eşitsizlik, güçlü bir kimlik duygusu ve o kimliğin varlık nedeni üzerinden aşılmaya çalışılmaktaydı. Bu nedenle toplumsal kimliğin belirginleşmesi ve varlık nedeninin kabulü ritüeller aracılığıyla gerçekleştirilmekteydi. Toplumsal eşitsizlikteki makasın artmaya başladığı, tanrısallığın bir temsilcisi olarak seçkinler sınıfının olduğu Eski Yakındoğu toplumlarında, ritüelin boyutları ve maliyeti, paradoksal olarak bir taraftan eşitsizliği beslerken bir taraftan da güçlü kimlik duygusunun oluşmasına katkıda bulunmaktaydı. Ritüellerdeki tekrar ve sıkı kurallar, sınıfsal ideolojinin keskinleşmesine, ötekinin sınırlarının belirlenmesine, topluluk içindeki eşitsizliğin görünür olmaktan çıkmasına neden olmakta, bu yönüyle güçlü bir kabulleniş yaratmaktaydı. Ritüeller için gerekli finansal ihtiyaçların karşılanması arayışı, toplulukları dış kaynak arayışına götürmüştür.

Eski Yakınoğu'da Ritüel Şiddet, Kurban Bunalımı ve Toplumsal Düzenin
Konsolidasyonu: İnsan Kurbanı ve Toplumsal Etkileri

Kendi simgesel kimliğinin sınırlarının dışında kalanı kötü, kirli ve varlığına tehdit olarak gören bu topluluklar için ritüel şiddetin besleneceğı kaynaklar esirler, göçmenler ve köleler üzerinden sağlanmaktaydı.¹ Seçkin mezarlarında öldürülen yeni doğanlar ve görevliler, yerleşimin içinde ve hemen yanında yer alan ritüel şiddetle bağlantılı toplu gömüler, sosyal eşitsizliğin arttığı toplumlarda, hem kurban bunalımına bir cevabı hem de ideolojik güç aygıtlarının oluşumuna bir katkıyı yansıtmaktadır. Kan nasıl ki hem yaşama hem de ölüme ait çift etkili bir simge ise, insan kurbanı Eski Yakınoğu toplumlarında, hem yeryüzünün hem de yer altındaki düzenin konsolidasyonunda önemli bir olguydu. Zira her ikisinin temsil ettiği düzen, bu toplumların kimliğini oluşturan simgesel dünyanın kendisiydi.

¹ Kristeva, iğrenç ve kirli olanı kültürün sınırlarının dışında kalan alan olarak belirler (Kristeva 2004: 27).

Kaynaklar

- Abusch, T. 2002, “Sacrifice in Mesopotamia”, *Sacrifice in Religious Experience*. A. I. Baumgarten (ed.), BRILL, Leiden & Boston: 39-48.
- Akkuş Mutlu, S. 2014, “Eski Mezopotamya’da Tanrılara Sunulan Kurbanlar”, *Tarih Okulu Dergisi* 7/XVII: 1-17.
- Amiet, P. 1980, *La Glyptique Mésopotamienne Archaique*. Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris.
- Baadsgaard, A., J. Monge, S. Cox, ve R. L. Zettler 2011, “Human sacrifice and intentional corpse preservation in the Royal Cemetery of Ur”, *Antiquity* 85: 27-42.
- Baudrillard, J. 2016, *Simgesel Değiş Tokuş ve Ölüm*. (Çev. O. Adanır), Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 4. Baskı, İstanbul.
- Bataille, G. 1989, *Theory of Religion*. Zone Books, New York.
- Bell, C. 2009, *Ritual Theory, Ritual Practice*. Oxford University Press, New York.
- Black, J. ve A. Green, 1992, *Gods, Demons and Symbols in Ancient Mesopotamia*. The British Museum Press, London.
- Boehmer, R. M. 1999, *Uruk: Früheste Siegelabrollungen*. Ausgrabungen in Uruk-Warka Endberichte 24. Mainz: P. Von Zbern.
- Bottéro, J. 1992, *Mesopotamia: Writing, Reasoning, and the Gods*. (Çev. Z. Bahrani ve M. V. De Mieroop), The University of Chicago Press, Chicago & London.
- Buchanan, B. 1970, “Cylinder Seal Impressions in the Yale Babylonian Collection Illustrating a Revolution in Art Circa 1700 B.C.”, *The Yale University Library Gazette* 45/2: 53-65.
- Buchanan, B., 1981, *Early Near Eastern Seals in the Yale Babylonian Collection*. Yale University Press, New Haven-London.
- Burkert, W. 1983, *Homo Necans: The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth*. (Çev. Pter Bing), University of California Press, Berkeley.
- Carter, E. 2012, “On Human and Animal Sacrifice in the Late Neolithic at Domuztepe”, *Sacred Killing The Archaeology of Sacrifice in the Ancient Near East*, A. M. Porter and G. M. Schwartz (eds.), Eisenbrauns Inc. Winona Lake, Indiana: 97-124.

Eski Yakındoğu’da Ritüel Şiddet, Kurban Bunalımı ve Toplumsal Düzenin
Konsolidasyonu: İnsan Kurbanı ve Toplumsal Etkileri

- Clastres, P. 2006, *Devlete Karşı Toplum*. (Çev. M. Sert ve N. Demirtaş), Ayrintı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- Cohen, A. C. 2005, *Death Rituals, Ideology, and the Development of Early Mesopotamian Kingship: Toward a New Understanding of Iraq’s Royal Cemetery of Ur*. BRILL, Leiden.
- Collon, D. 1987, *First Impressions: Cylinder Seals in the Ancient Near East*. British Museum Publications, London.
- Collon, D. 1995, *Ancient Near Eastern Art*. University of California Press, Berkeley & Los Angeles.
- Çetin, Ö. 2009, “Kurban Teorileri”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1: 189-221.
- Erdal, Ö. D. 2012, “A Possible Massacre at Early Bronze Age Titriş Höyük, Anatolia”, *Internatiaonl Journal of Osteoarcheology* 22: 1-21.
- Erdal, Y. S. ve Ö. D. Erdal 2012, “Organized violence in Anatolia: A retrospective research on the injuries from the Neolithic to Early Bronze Age”, *International Journal of Paleopathology* 2: 78-92.
- Estabrook, V. H. ve D.W. Frayer 2014, “Trauma in the Krapina Neandertals: Violence in the Middle Paleolithic”, *The Routledge Handbook of Bioarchaeology of Human Conflict*. C. Knüsel and M. J. Smith (eds.), Routledge, New York: 67-89.
- Frangipane, M. 2002, *Yakındoğu’da Devletin Doğuşu*. (Çev. Z. Z. İlkelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Frangipane, M. 2007-2008, “The Arslantepe << Royal Tomb >>: New Funerary Customs and Political Changes in the Upper Euphrates Valley at the Beginning of the Third Millennium BC”, *Scienze Dell’ Antichità, Storia Archaeologia Antropologia* 14/1: 169-194.
- Frankfort, H. 1934, “Gods and Myths on Sargonid Seals”, *Iraq* 1/1: 2-29.
- Frankfort, H. 1939. *Cylinder Seals: A Documentary Essay on the Art and Religion of the Ancient Near East*. Gregg Press, London.
- Frazer, J. 1922, *The Golden Bough: A study in Magic and Religion*. Abridged edn., Collier Books, New York.

- Gadotti, A. 2014, *Gilgamesh, Enkidu, and the Netherworld and the Sumerian Gilgamesh Cycle*. Untersuchungen zur Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie Vol. 10, Walter de Gruyter GmbH, Berlin.
- Girard, R. 1986, *The Scapegoat*. (Çev. Y. Freccero), The Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Girard, R. 2003, *Şiddet ve Kutsal*. (Çev. N. Alpay), Kanat Kitap, İstanbul.
- Glencross, B. ve B. Boz 2014, “Representing Violence in Anatolia and the Near East during the Transition to Agriculture: Reading from Contextualized Human Skeletal Remains”, *The Routledge Handbook of Bioarchaeology of Human Conflict*. C. Knüsel and M. J. Smith (eds.), Routledge, New York: 90-108.
- Green, A. 1983, “Neo-Assyrian Apotropaic Figures: Figurines, Rituals and Monumental Art, with Special Reference to the Figurines from the Excavations of the British School of Archaeology in Irak at Nimrud”, *Irak* 45/1: 87-96.
- Hooke, S. H. 2002, *Ortadoğu Mitolojisi*. (Çev. A. Şenel), İmge Yayınları, 4. Baskı, Ankara.
- Hubert, H., ve M. Mauss 1964, *Sacrifice: Its Nature and Functions*. (Çev. W. D. Halls), University of Chicago Press, Chicago.
- Huot, J.L., J.P. Thalmann ve D. Valbelle 2000. *Kentlerin Doğuşu*. (Çev. A.B. Girgin), İmge Kitabevi Yayınları, 1. baskı, Ankara.
- Katz, D. 1996, “How Dumuzi Became Inanna’s Victim: On the Formation of ‘Inanna’s Descent’”, *Acta Sumerologica* 18: 93-102.
- Katz D. 2003. *The Image of the Netherworld in the Sumerian Sources*, CDL Press, Bethesda.
- Kearney, R. 2012, *Yabancılar, Tanrılar ve Canavarlar: Ötekiliği Yorumlamak*. (Çev. B. Özkul), Metis Yayınları, İstanbul.
- Kramer, S. N. 1944, “The Death of Gilgamesh”, *Bulletin of American Schools of Oriental Research* 94: 2-12.
- Kramer, S. N. 1960, “Death and Nether World According to the Sumerian Literary Texts”, *Iraq* 22: 59-68.
- Kristeva, J. 2004, *Korkunun Güçleri – İğrençlik Üzerine Deneme*. (Çev. N. Tural), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Laneri, N. 2007, “Burial Practices at Titriş Höyük, Turkey: An Interpretation”, *Journal of Near Eastern Studies* 66/2: 241-266.

Eski Yakındoğu’da Ritüel Şiddet, Kurban Bunalımı ve Toplumsal Düzenin
Konsolidasyonu: İnsan Kurbanı ve Toplumsal Etkileri

- Leeuw, G. van der, 1963, *Religion in Essence and Manifestation*. (Çev. J. E. Tumer), Vol. II, Harper and Row Publishers, New York.
- Lévi-Strauss, C. 1994, *Yaban Düşünce*. (Çev. T. Yücel), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Loy, T. H. ve A. R. Wood 1989, “Blood Residue Analysis at Çayönü Tepesi, Turkey”, *Journal of Field Archaeology* 16/4: 451-460.
- McCarthy, D. J. 1969, “The Symbolism of Blood and Sacrifice”, *Journal of Biblical Literature* 88/2: 166-176.
- McMahon, A., A. Soltysiak, J., Weber 2011, “Late Chalcolithic mass graves at Tell Brak, Syria, and violent conflict during the growth of early city-states”, *Journal of Field Archaeology* 36/3: 201-220.
- Morris, E. F. 2007, “Sacrifice for the State: First Dynasty Royal Funerals and the Rites at Macramallah’s Rectangle”, *Performing Death – Social Analyses of Funerary Traditions in the Ancient Near East and Mediterranean*. N. Laneri (ed.), The Oriental Insittute of the University of Chicago, Oriental Institute Seminars 3, Chicago, Illinois: 15-37.
- Moses, S. 2008, “Çatalhöyük Foundation Burials: Ritual child sacrifice or convenient death?”, *Babies Reborn: Infant/Child Bruials in Pre- and Protohistory*. K. Bacvarov (ed.), BAR Internatinonal Series 1832, Oxford: 45-52.
- Nakamura, C. 2004, “Dedicating Magic: Neo Assyrian Figurines and the Protection of Assur”, *World Archaeology* 36/1: 11-25.
- Nigro, L. 1998, “A Human Sacrifice Associated with a Sheep Slaughter in the Sacred Area of Ishtar at MB I Ebla”, *Journal of Prehistoric Religion* XI-XII: 22-36.
- Pollock, S. 2007, “Death of A Household”, *Performing Death – Social Analyses of Funerary Traditions in the Ancient Near East and Mediterranean*. N. Laneri (ed.), The Oriental Insittute of the University of Chicago, Oriental Institute Seminars 3, Chicago, Illinois: 209-222.
- Pongratz-Leisten, B. 2007, “Ritual Killing and Sacrifice in the Ancient Near East”, *Human Sacrifice in Jewish and Christian Tradition*. K. Finsterbusch, A. Lange ve K. F. D. Römheld (eds.), BRILL, Leiden & Boston: 3-33.
- Porter, A. 2012, “Mortal Mirror: Creating Kin through Human Sacrifice in Third Millennium Syro-Mesopotamia”, *Sacred Killing: The Archaeology of Sacrifice in the Ancient Near East*. Anne M. Porter ve Glenn M. Schwartz (eds.), Winona Lake, Indiana Eisenbrauns:191-2016.

- Recht, L. 2010, "Human Sacrifice in the Ancient Near East", *Trinity College Dublin Journal of Postgraduate Research* 9: 168-180.
- Recht, L. 2015a, "Symbolic Order: Liminality and Simulation in Human Sacrifice in the Bronze-Age Aegean and Near East", *Journal of Religion and Violence* 2: 403-432.
- Recht, L. 2015b, "Identifying sacrifice in Bronze Age Near Eastern iconography", *Defining the Sacred: Approaches to the Archaeology of Religion in the Near East*. N. Laneri (ed.), Oxbow Books, Oxford & Philadelphia: 24-37.
- Rendu Loisel, A. C. 2011, Gods, Demons, and Anger in the Akkadian Literature", *Demoni mesopotamici*, *Studie materiali di storia delle religioni* 77/2: 323-332.
- Robbins, E. 1996, "Tabular Sacrifice Records and the Cultic Calendar of Neo-Babylonian Uruk", *Journal of Cuneiform Studies* 48: 61-87.
- Schwartz, G. M., H. Curvers, S. Dunham, B. Stuart ve J. Weber 2006, "A Third Millennium B.C. Elite Mortuary Complex at Umm el- Marra, Syria: 2002 and 2004 Excavations", *American Journal of Archaeology* 110/4: 603-641.
- Schwartz, G. M. 2012, "Archaeology and Sacrifice", *Sacred Killing: The Archaeology of Sacrifice in the Ancient Near East*. Anne M. Porter ve Glenn M. Schwartz (eds.), Winona Lake, Indiana Eisenbrauns: 1-32.
- Spencer, H. 1882, *The Principles of Sociology*. Vol. I, D. Appleton and Company, New York.
- Stol, M. 2016, *Women in the Ancient Near East*. De Gruyter, Berlin.
- Tylor, E. B. 1871, *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology Philosophy, Religion, Language, Arts, and Custom*. Bretano's Books, New York.
- Wengrow, D. 2005, "Violence into Order: Materiality and Sacred Power in Ancient Iraq", *Rethinking Materiality. The Engagement of Mind with the Material World*. E. DeMarrais, C. Renfrew ve C. Gosden (eds.), McDonald Institute Monographs, Cambridge: 261-270.
- Ward, W. H. 1889, "Notes on Oriental Antiquities. VIII. "Human Sacrifices" on Babylonian Cylinders", *The American Journal of Archaeology and of the History of the Fine Arts* 5/1: 34-43.
- Whitney Green, A. R. 1975, *The Role of Human Sacrifice in the Ancient Near East*. D. N. Freedman (ed.), Scholars Press for The American Schools of Oriental Research, Montana.
- Woolley, Sir L. 1934, *The Royal Cemetery* (Ur Excavations 2). Trustees of the British Museum & Museum of the University of Pennsylvania, London.

Eski Yakındoğu'da Ritüel Şiddet, Kurban Bunalımı ve Toplumsal Düzenin
Konsolidasyonu: İnsan Kurbanı ve Toplumsal Etkileri

- Wiggerman, F. A. M. 2011, "Agriculture as Civilization: Sages, Farmers and Barbarians", *Oxford Handbook of Cuneiform Culture*, K. Radner ve E. Robson (eds.), Oxford University Press, Oxford: 663-689.
- Van Buren, E. D. 1952, "Places of Sacrifice", *Iraq* 14/2: 76-92
- Verhoeven, M. 2002, "Ritual and Ideology in the Pre-Pottery Neolithic B of the Levant and Southeast Anatolia", *Cambridge Archaeological Journal* 12/2: 233-258.

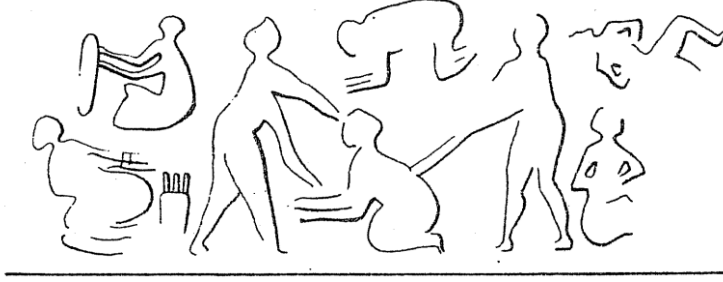

Fig. 1: Uruk'ta Geç Uruk dönemine ait mühür baskısı üzerinde elleri arkadan bağlanmış esir sahnesi (Amiet 1980: Pl. 13, M).

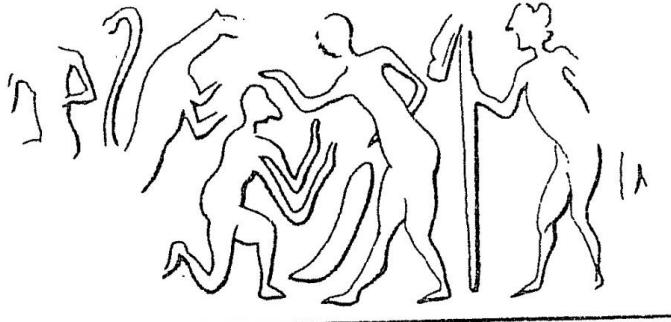

Fig. 2: Susa'da Geç Uruk dönemine ait silindir mühür üzerinde rahip-kralın önünde insan öldürme sahnesi (Amiet 1980: Pl. 17. No. 284).

Eski Yakındoğu’da Ritüel Şiddet, Kurban Bunalımı ve Toplumsal Düzenin
Konsolidasyonu: İnsan Kurbanı ve Toplumsal Etkileri

Fig. 3: Uruk’ta Geç Uruk dönemine ait silindir mühür baskısı üzerinde rahip kral önünde öldürülen esirler (Boehmer: Taf. 17. Nr. I-L’nin yeniden çizimi).

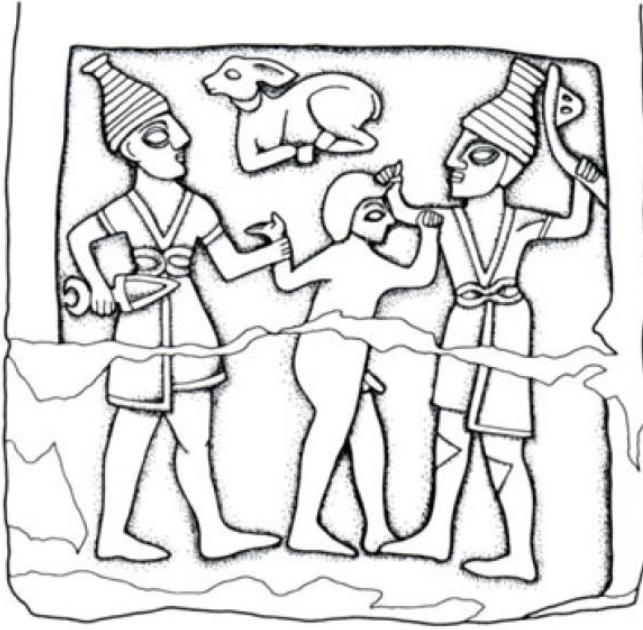

Fig. 4: Ebla’da bulunan İştar Steli D4 nolu sahne (M.Ö. 1800) üzerinde insan kurbanı tasviri (Nigro 1998: Fig. 13).

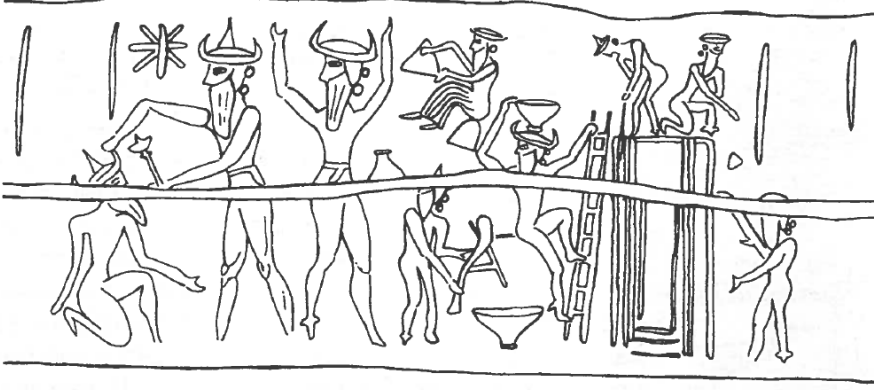

Fig. 5: Akkad silindir mührünün modern baskısı üzerinde isyancı tanrının kurban ediliş sahnesi (Wengrow 2005: Fig. 22.4).

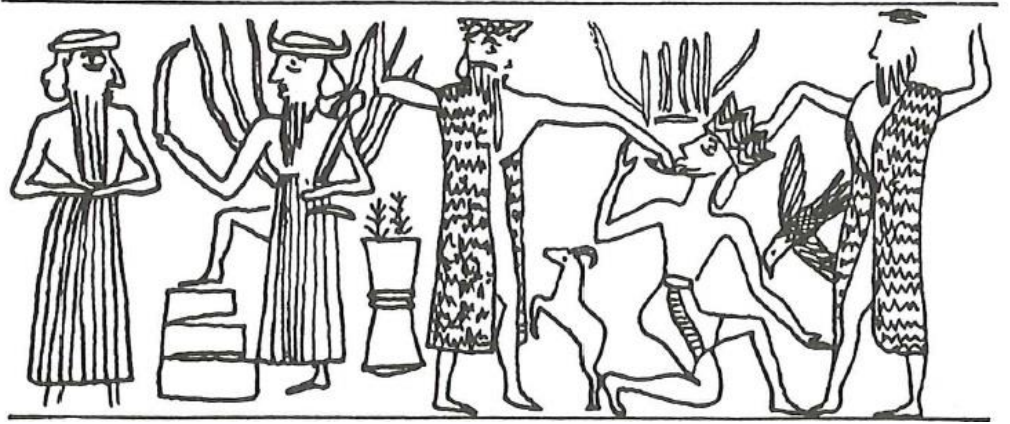

Fig. 6: Akkad dönemine ait silindir mührün baskısı üzerinde kurban edilen tanrı tasviri (Collon 1987: Fig. 853).

Eski Yakındoğu’da Ritüel Şiddet, Kurban Bunalımı ve Toplumsal Düzenin
Konsolidasyonu: İnsan Kurbanı ve Toplumsal Etkileri

Fig. 7: Erken Hanedanlar III dönemine ait mühür baskısı üzerinde tanrının önünde kurban edilen insan tasviri (Amiet 1980: Pl. 103, No. 1364).

Fig. 8: Eski Babil dönemine ait silindir mühür baskısı üzerinde elleri arkadan bağlanmış asinin savaş tanrıçası önünde kurban edilişi (Buchanan 1970: 58, Fig. 9).

Fig. 9: Mari’de bulunan silindir mühür baskısı üzerinde bir tanrı önünde kurban edilen insan ve hayvan tasvirleri (M.Ö. 1700) (Recht 2010: Fig. 1).

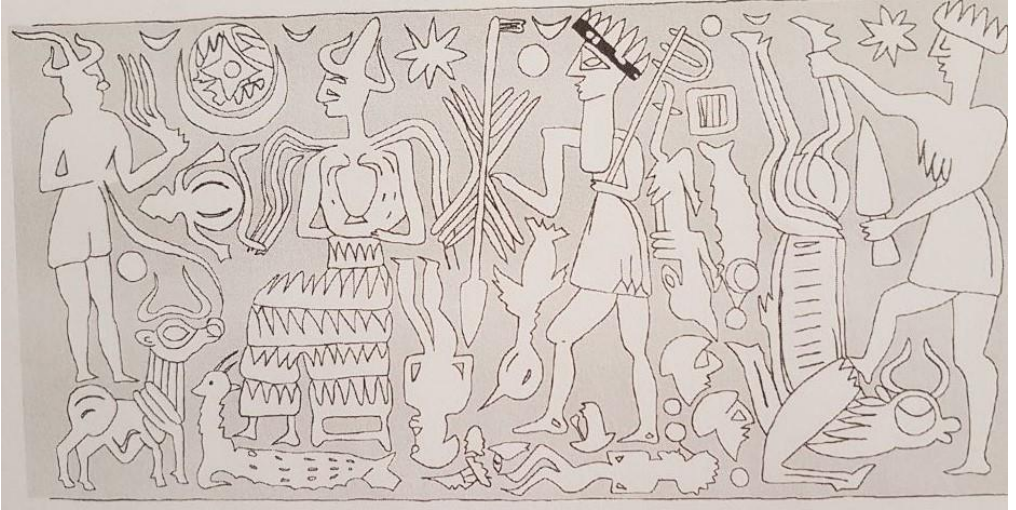

Fig. 10: Kültepe’de M.Ö. II. binin erken dönemine tarihlendirilen mühür baskısı üzerinde kurban edilen hayvan ve insan tasvirleri (Recht 2015b: Fig. 3.3)

Eski Yakındoğu'da Ritüel Şiddet, Kurban Bunalımı ve Toplumsal Düzenin
Konsolidasyonu: İnsan Kurbanı ve Toplumsal Etkileri